

DOI:10.26104/NTTIK.2023.23.77.032

Акматалиев А.Т., Эргешов А.Ы., Муратбаева Г.Н., Акматова Г.Э.

АДЕП-АХЛАКТУУЛУК ФИЛОСОФИЯЛЫК ЖАНА
УКУКТУК КАТЕГОРИЯ КАТАРЫ

Акматалиев А.Т., Эргешов А.Ы., Муратбаева Г.Н., Акматова Г.Э.

ПРАВСТВЕННОСТЬ КАК ФИЛОСОФСКАЯ
И ПРАВОВАЯ КАТЕГОРИЯ

A. Akmataliyev, A. Ergeshov, G. Muratbaeva, G. Akmatova

MORALITY AS PHILOSOPHICAL AND LEGAL CATEGORY

УДК: 930.1 (575.2) (04)

Изилдөөнүн предмети болуп адеп-ахлактуулук түшүнүгү эсептелет. Изилдөөнүн максаты катары адеп-ахлактуулук философиялык жана укуктук категория катары кызмат кылат. Изилдөөнүн методдору: изилдөө процессинде системалык, тарыхый, формалдык-логикалык, абстракттуу, аналогиялык жана башка методдор колдонулду. Алынган натыйжалар: макаланын автору изилдөөнүн жүрүшүндө көрсөткөндөй, адеп-ахлактуулук жана морал «адамдагы адамгерчиликтүүлүктүн» өлчөмү. Адамдын адеп-ахлак деңгээли анын жаныбардан канчалык айырмаланырын, ал канчалык социалдаштырылгандыгын жана «адамдаштырылгандыгын» көрсөтөт, «Адеп-ахлактуулук» жана «морал» категорияларынын мазмуну философиялык системаларда узак убакыт бою активдүү өнүгүп келе жатат. Коомдун жана мамлекеттин өнүгүүсүнүн кайсы доору болбосун өзүнүн жакшылык концепциялары менен коштолгон жана жамандык, моралдык жана этика жана адамдын өнүгүүсүнүн ар бир этабында доордун рухуна ылайык адеп-ахлак түшүнүгүнө айрым өзгөртүүлөр киргизилген. Алынган натыйжалардын илимий баалуулугу адеп-ахлактуулук философиялык категория катары кызмат кылуусунда турат. Алынган натыйжалардын практикалык мааниси адеп-ахлактуулук философиялык изилдөөлөрдө философиялык жана укуктук категория катары колдонулат. Аталган тема боюнча изилдөөлөрдүн келечеги туурасындагы сунуштамалар: кийинки илимий изилдөөлөрдө адеп-ахлактуулук түшүнүгүн философиялык категория катары кыйла кеңири аспектиде изилдөө.

Негизги сөздөр: адеп-ахлактуулук, коом, мамлекет, категория, этика, концепция, адам, индивид, инсан, аң-сезим.

Предметом исследования является понятие нравственности. Целью исследования нравственность выступает как философская и правовая категория. Методы исследования: в процессе исследования использовались системный, исторический, формально-логический, абстрактный, аналогичный и другие методы. Полученные результаты: как показал в ходе исследования автор статьи, этика и мораль являются мерилом «человечности в человеке». Нравственный уровень человека показывает, насколько он отличается от животного, насколько он социализирован и «человечен». Содержание категорий «нравственность» и «мораль» уже давно активно развивается в философских системах. Любой период развития общества и государства сопровождается своими понятиями о добре и зле, морали и этике, и на каждом этапе развития человечества в понятие морали вносились некоторые изменения согласно духу эпохи. Научная ценность полученных результатов заключается в том, что мораль выступает философской категорией. Практическая значимость полученных результатов заключается в том, что мораль используется как философская и правовая категория в философских исследованиях. Рекоменда-

ции по дальнейшему исследованию данной темы: в следующих научных исследованиях понятие нравственности как философской категории должно быть изучено в более широком аспекте.

Ключевые слова: нравственность, общество, государство, категория, этика, концепция, человек, индивид, личность, сознание.

The subject of the study is the concept of morality. Morality acts as a philosophical category as the goal of research. Research methods: systemic, historical, formal-logical, abstract, analogous and other methods were used in the research process. Results obtained: as the author of the article showed during the study, ethics and morality are a measure of «humanity in a person. «The moral level of a person shows how different he is from an animal, how socialized and «humanized» he is. The content of the categories «Morals» and «morality» has long been actively developing in philosophical systems. Any period of development of society and the state is accompanied by its own concepts of good and evil, morality and ethics, and at each stage of human development, some changes were made to the concept of morality in accordance with the spirit of the era. The scientific value of the results obtained lies in the fact that morality is a philosophical category. The practical significance of the results obtained lies in the fact that morality is used as a philosophical category in philosophical research. Recommendations for further research on this topic: in the following scientific studies, the concept of morality as a philosophical category should be studied in a broader aspect.

Key words: morality, society, state, category, ethics, concept, man, individual, personality, consciousness.

Укуктук нормалардын калыптанышына жана ишке ашырылышына адеп-ахлактуулуктун тийгизген таасири маселеси көптөн бери окумуштуулардын көңүлүн буруп келет. Адамдын коомдогу жүрүм-турумунун социалдык багыты – бул адеп-ахлактуулук, адамдардын мыйзамга болгон мамилеси адеп-ахлак нормаларын түшүнүү деңгээлинен көз каранды болуп саналат.

Мыйзам менен тыгыз байланышта болгонуна карабастан, адеп-ахлактуулук коомдук аң-сезимдин элементи болуу менен философиянын категорияларынын бирине кирет. Илимий эмгектерде «адеп-ахлактуулук» термини көбүнчө «морал» термининин синоними катары колдонулат. Биздин көз карашыбызда адеп-ахлактуулук индивидден ажырагыс жана бөлүнбөйт, эрежелер менен нормалардын системасын камтып, анын жардамы менен адам өзүнүн иш-аракетине баа берет. Адеп-ахлактуулуктун абсолюттуулугу

анын адамдардын белгилүү бир тобунун кызыкчылыктарын эле эмес, анын кандайдыр-бир социалдык топко болгон көз карандысыздыктан тышкары ар бир адамга таандык экендигин билдирет.

Нравалык аң-сезим – адамдардын бири-бирине жана коомдук ар болмуштун кандай формаларына карата реалдуу карым-катнаштарынын чагылдырылышы; ал коомдук, жеке кызыкчылыктардын биримдигине жетүү максатында субъектилердин баарлашуусун жана жүрүм-турумун жөнгө салуучу принциптердин, эрежелердин, нормалардын, баалуулуктардын жыйындысы түрүндө каралат. Нравалык аң-сезим коом үчүн жүрүм-турумдун оптималдуу үлгүсүн аныктайт. Бирок кризистик шарттарда, өзгөчө тигил же бул себептерден улам узакка созулуп кеткен учурда жүрүм-турумдун ылайыктуу формасын аныктоо кыйынга турат. Коомдук адеп-ахлактуулуктун төмөнкү деңгээли, адатта, тарыхтын кыйчалыш учурларында, тагыраак айтканда, ар кандай революцияларда, жарандык жана мамлекеттер аралык согуштарда, мамлекеттеги эреже-тартип туруксуз болгон шартта ачык байкалат.

Идеологиясы жок коом үчүн (эгерде бул идеология калыптануу этабында болсо же жок болсо) жашоо мейкиндигинде багыт алуу кыйын. Бирок социумда кандайдыр-бир идеология болгонуна карабастан, жамаат адеп-ахлактык жактан төмөндөсө, ал өнүгүү жөндөмүн жоготот. Нравалык маңызы жок идеология жана ага негизделген бийликтин иш-аракеттери түпкүлүгүндө экономикалык-социалдык абалдын жакшырышына алып келе албайт. Адеп-ахлактуулуктун туура принциптерин жетекчиликке алган эл гана улуттук аң-сезимге эң мыкты деңгээлде ээ болуп, ал гана руханий жактан өсүүгө, адамзат тарыхындагы өзүнүн ролун аңдап-сезүүгө жөндөмдүү келет. Анын баары мамлекеттин туруктуу өнүгүүсү үчүн зарыл шарт болуп саналат.

Кризистик шарттан чыгуунун жолу биринчи кезекте калкка, өзгөчө жаш муундарга билим берүүнүн жана кесиптик жактан даярдоонун деңгээлин жогорулатуу менен байланыштуу. Руханий-адеп-ахлактык тарбия маселелери, нравалуулуктун жана руханийликтин абалы ар бир жарандын көңүл борборунда турушу зарыл. Нравалык аң-сезими төмөнкү деңгээлде болгон коомдо үй-бүлө институту кыйрап же баалуулугу жоголуп, карым-катнаштардын бузулушуна алып келет, ал эми бекем үй-бүлө мамлекеттин таянычы болуп саналат.

Социумдагы адеп-ахлактын төмөндөшүнө байланыштуу коомдун криминалдашуусу, үй-бүлө институтунун деградацияланышы, экологиялык көйгөйлөрдүн күчөшү жана башка ушул сыяктуу көптөгөн маселелер келип чыгат.

Ааламдашуу – адамзаттын өнүгүүсүнүн азыркы баскычындагы объективдүү процесс жана андан обочолонуу аны менен күрөшүү сыяктуу эле мүмкүн эмес. Ал бир катар орчундуу белгилер менен мүнөздөлөт, атап айтканда, адамдардын турмушунун түрдүү чөйрөсүндө өлкөлөрдүн жана элдердин өз ара байланышынын жана көз карандылыгынын өсүшү; планетардык масштабдагы дүйнөлүк рыноктун калыптанышы жана айрым экономикалардын дүйнөлүк системага биригиши; маалыматтык революция жана акыркы компьютердик, медиа-технологияларга, Интернетке негизделген дүйнөлүк коммуникация тармагын түзүү; улуттар аралык уюмдардын жана трансулуттук бирикмелердин ролунун олуттуу жогорулашы, иш-аракетинин чөйрөсүнүн кеңейиши; дүйнөнүн универсалдуу болушу, либералдык-демократиялык жана социалдык-маданий баалуулуктар системасынын таркалышы; ааламдашуу идеологиясынын жана саясатынын жайылышы.

Адеп-ахлактуулук, өз кезегинде, коомдун адеп-ахлактуулук идеясы, белгилүү бир тарыхый доордо коомдук формацияга жараша аны башкача түшүнүүгө болот. Бирок, бул терминдерди түшүнүүдө айрым айырмачылыктар менен адеп-ахлактуулук менен морал ар дайым адамдык мамилелердин негизинде жатат жана чогуу каралат [1, 25-б.].

Адеп-ахлактуулук жана морал «адамдагы адамгерчиликтүүлүктүн» өлчөмү. Адамдын адеп-ахлактык деңгээли анын жаныбардан канчалык айырмаланарын, ал канчалык социалдаштырылгандыгын жана «адамдаштырылгандыгын» көрсөтөт, «Адеп-ахлактуулук» жана «морал» категорияларынын мазмуну философиялык системаларда узак убакыт бою активдүү өнүгүп келе жатат. Коомдун жана мамлекеттин өнүгүүсүнүн кайсы доору болбосун өзүнүн жакшылык концепциялары менен коштолгон жана жамандык, моралдык жана этика жана адамдын өнүгүүсүнүн ар бир этабында доордун рухуна ылайык адеп-ахлак түшүнүгүнө айрым өзгөртүүлөр киргизилген.

Байыркы философтор үчүн негизги түшүнүк катары «адеп-ахлактуулук» болгон жеке адамдын руханий өзүн-өзү өркүндөтүүсү негизги маселе болгон. Мисалы, антикалык мезгилдин эң улуу ойчулу Аристотель өз эмгектеринде адеп-ахлактуулукту түшүнүү менен мындай деп жазган: «Адеп-ахлактуулук – бул адамдын өз кумарларын башкаруу жөндөмүнөн турган жан дүйнөсүнүн касиети, адеп-ахлактык принциптерине таянуу менен алардын аракеттери жеке жыргалчылыкка караганда коомдук жыргалчылыктын артыкчылыгын таануу жөнүндөгү окуу» [2].

Байыркы христиан теологдору, ошондой эле байыркы грек философтору адеп-ахлактуулукту индивиддин руханий жактан өркүндөтүү деп түшүнүш-

көн. Августиндин ою боюнча, адеп-ахлактуулук эркин күчү менен жамандыкты таштап, ырайымдуулукта калуудан, татыктуу адамга сүйүү багытында калуудан турат деген. Фома Аквинский адеп-ахлактуулук негизделет деп эсептеген абийир шартсыз этикалык чындык жана Кудайдын осуяттары катары каралат деген пикирди айткан [1, 21-б.]. Жаны мезгилдин философиясын изилдөө менен бир жыйынтыкка келүүгө болот: ал адамдын адеп-ахлактуулук табияты жөнүндө ой жүгүртүү менен мүнөздөлөт. Ж.-Ж. Руссо адеп-ахлактуулук ички гармония жана социалдык сезим деп эсептеген [3, 44-б.]. Акыр-аягы, тарыхый өнүгтөө адеп-ахлактуулукту түшүнүү менен тоталитардык коомдо адеп-ахлактуулук идеясын четке кагуу мүмкүн эмес, анда ал (моралдык) кабыл алынган идеологияны так ээрчиген. Мисалга, коммунисттик адеп-ахлактуулук деп коммунисттик коомдук-экономикалык формациянын шарттарына ылайык келген турмуштун принциптерин, адамзаттын моралынын өнүгүүсүндөгү жогорку денгээлди билдирип, аны бекитет... [4].

Адеп-ахлактуулук түшүнүгүнүн азыркы чечмеленишин орус тилинин түшүндүрмө сөздүгүнөн табууга болот, анда аны «адамды жетектеген ички, руханий сапаттар, этикалык нормалар; жүрүм-турум эрежелери ушул сапаттар менен аныкталат» [5].

Адамзат цивилизациясынын ар бир дооруна өзүндүн руху жана моралдык принциптериң дал келгени айдан ачык. Ар кайсы доордун окумуштуулары жана философтору тарабынан сунушталган адеп-ахлактуулук концепцияларын жалпылап, анын аныктамасын түзө алабыз, андан адеп-ахлактуулук эң оболу адамдын жан дүйнөсүнүн касиети, индивиддин ички ынанымдары болуп саналат деген жыйынтык чыгарууга болот, ал иш-аракеттерди жасоодо адамдын жакшы менен жаманды ажырата билүүсү, анын абийиринин ажырагыс бөлүгү, адамды адам кылган нерсеси.

Адеп-ахлактуулук категориясы универсалдуу болуу менен адамдардын өз ара мамилелеринин негизине кыйла бекем орношкон. Ал бүтүндөй мамлекеттин укуктук системасын түзүүдөгү маанилүү ролуд ойнойт жана укуктун бардык тармактарынын өнүгүшүнө таасирин тийгизет. Мыйзам менен тыгыз байланышы жөнүндөгү адеп-ахлактуулук илимий адабияттарда бир нече жолу талкууланган. И. Ильин, Н. Бердяев, П. Новгородцев, Л. Петражицкий, Б. Чичерин, Н. Алексеев жана башка ушул сыяктуу ойчулдар, адеп-ахлактуулук, адилеттүүлүк жана эркиндик укуктун рационалдуу принциптери экенин айтышкан [6].

Бирок, адеп-ахлактуулук бардык жерде эле бирдей түшүндүрүлө бербестигин эске ала кетүү зарыл. БУУнун Адам укуктары боюнча комитети адеп-ахлактуулук түшүнүгү көптөгөн социалдык, филосо-

фиялык жана диний салттардын негизинде түзүлөөрүн, ошондуктан адеп-ахлактуулукту коргоо үчүн динди же ишенимди тутуу эркиндигине чектөөлөрдү киргизүү туура эмес экенин белгилейт [7]. Бир катар мамлекеттерде салттардын асылдыгы астында адепсиз жүрүм-турумду жана башка адеп-ахлаксыз жана салттуу эмес баалуулуктарды пропагандалоого сабырдуулукту билдирет. Мунун баары, БУУнун адам укуктары боюнча комитетинин көптөгөн мүчөлөрүнүн айтымында, адеп-ахлаксыздык эмес. Биздин өлкө салттуу моралдык баалуулуктарды коргойт, анткени ансыз коомдун нормалдуу өнүгүшү мүмкүн эмес.

СССР жоюлгандан кийин Кыргызстанда, дээрлик бардык постсоветтик республикалардагыдай эле, себептердин бүтүндөй комплексинин натыйжасында социалдык-руханий кырдаал кескин алсызданып кеткен. Ар кандай формага ээ болгон асоциалдык көрүнүштөр өзгөчө көбөйгөн. Бул коомдогу адеп-ахлактык абалга жана климатка өзгөчө коркунуч туудурат, анткени ал саясий чөйрөгө кирип, жамааттын жашоосуна түздөн-түз жана кыйыр таасирин тийгизет. Өсүп келе жаткан муун мамлекеттин кылмыштуулуктун алдында алсыздыгын көрүп, жетиштүү турмуштук тажрыйбасы, кесиптик көндүмдөрү жана белгиленген принциптери, адеп-ахлактык ишенимдери жок болсо, криминалдык жол менен оңой эле кете алат.

Жалпылап айтканда, мамлекеттин милдети – коомдогу моралдык принциптерди сактоо жана коргоо, анткени өлкөдөгү адеп-ахлактуулук деңгээли андан көз каранды болуп саналат. Мисалы, коомдук саламаттыкты сактоо ж.б.

Ошентип, биз адеп-ахлактуулукту бир эле учурда эки планда: философиялык жана юридикалык жактан болгон уникалдуу кубулуш катары мүнөздөй алабыз. Көптөгөн философтор жана укук таануучулар ар кайсы мезгилде бул категорияны изилдеп, адеп-ахлактуулук боюнча өздөрүнүн көз карашын сунушташкан. Бирок, мамилелердин жана интерпретациянын бардык айырмачылыктарынын ичинен жалпы адеп-ахлактуулук идеясы адамдан ажырагыстыгы бойдон калууда, анткени ал бардык коомдук мамилелерге сиңип, аны адам кылган индивидумдун өзгөчөлүгү болуп саналат. Нравалуулук жалпылап алганда, коомдук мамилелерди жөнгө салат, ал коомдогу жүрүм-турум нормаларын түзөт жана бириктирет, укуктук нормаларды гуманизмге каныктырат. Өзөгүндө адеп-ахлактуулук мыйзамдын негизи болуп саналат, ага мыйзамдуулук касиетин берет, учурдагы укуктук институттар жарандардын тигил же бул коом үчүн эң адекваттуу экенине ишенимин калыптандырат жана колдойт.

Адабияттар:

1. Сулакшин С.С. Государственная политика защиты нравственности и СМИ / С.С. Сулакшин, Е.С. Сазонова, А.И. Хвьяля-Олинтер. - М.: Наука и Политика, 2014. - 358 с.
2. Курганов Г.В. Понятие нравственности, нравственной порочности и безнравственности поведения человека в творчестве Аристотеля. - URL.: <http://xn---7sbbaj7auwnffhk.xn--p1ai/article/4715>
3. Сулакшин С.С. Фундаментальный контекст концепта нравственного государства / С.С. Сулакшин. - М.: Научный эксперт, 2013. - 73 с.
4. Словарь по этике / под ред. И.С. Кона. - М.: Политиздат, 1981. - 430 с.
5. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка онлайн / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. - URL.: <http://enc-dic.com/ozhegov/Nravstvennost-18896/>
6. Иеромонах Даниил (Чадаев). Нравственность как аксиологический аспект права. - URL.: <http://www.bogoslov.ru/text/3631149.html>
7. Замечания общего порядка, принятые комитетом по правам человека ООН согласно пункту 4 статьи 40 Международного пакта о гражданских и политических правах. - URL: <http://www.hrights.ru/text/b6/Chapter4.htm>
8. Акматалиев А.Т. Кризис духовной сферы // Бюллетень науки и практики [Текст] / А.Т. Акматалиев, Э.К. Шарипова, Ж.А. Кедейбаева. - 2022. - № 8(4). - С. 560-566. [Эл. ресурс] - Режим доступа. URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48400241>
9. Akmatalliev A.T. Spirituality is the Basis for the Socio-Economic Culture of People [Текст] / [А.Т. Акматалиев, S.T. Karabaeva, Zh.A. Kedeubaeva и др.] // Res Militaris. – Paris, 2023. - Vol. 13. - No. 2: Volume 13, Number 2. [Электронный ресурс] - Режим доступа. URL: <https://resmilitaris.net/menuscript/index.php/resmilitaris/article/view/2957>
10. Akmatalliev A.T. Crisis As A Qualitative Transformation Of The Socio-Cultural System [Текст] / [А.Т. Акматалиев, A.S., Nurbaev, Kozubaev и др.] // Baltic Journal of Law & Politics. – Kaunas, Lithuania, 2023. [Эл.ресурс] - Режим доступа. URL: https://versita.com/bjp/view-artical/?s_id=1235
11. Акматалиев А.Т. Кыргызское традиционное общество как основа нравственного сознания. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=49450514> [Электронный ресурс] // Бюллетень науки и практики. - М., 2022. Том 8. - №9. - С. 630-634.
12. Акматалиев А.Т. Традиционная нравственность и нравственное сознание как фундаментальная форма человеческой нравственности. / Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. 2022. №. 1. С. 177-180.
13. Акматалиев А.Т. Морально-нравственные ценности в пространстве современного социума. / Известия ВУЗов Кыргызстана. 2022. №. 5. С. 191-194.